

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

15

Jan Sawicki

*Mykolas Rōmeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos*

1999

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJS
STUDIJS

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

15

Jan Sawicki

*Mykolas Römeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos*

VILNIUS

EUGRIMAS
LEIDYKLA

1999

UDK 947.45
Li-191

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

Iš lenkų kalbos vertė
Irena Tumelytė

Redakcinė kolegija dėkoja
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui
bei Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiems prie knygos išleidimo

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-752-52-3

© *Jan Sawicki*, 1998
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 1999
© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999
© Vertimas į lietuvių kalbą – *Irena Tumelytė*, 1999
© Eugrimas, 1999

TURINYS

Pratarmė	7
Įvadas	9
I. MYKOLO RÖMERIO GYVENIMO KELIAS	15
1. Vaikystė ir jaunystė	15
2. „Krajovců“ Vilniuje	23
3. Karų ir revoliucijų sūkuryje	35
4. Lietuvos valstybės tarnyboje	51
II. MYKOLAS RÖMERIS IR BUVUSIOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ŽEMIŲ TAUTINĖS PROBLEMOS	76
1. XIX a.–XX a. pradžios lenkų politinės minties atstovų požiūris į istorinės Lietuvos žemių tautines problemas	76
2. Mykolas Römeris ir Abiejų Tautų Respublikos paveldas	80
3. Apie buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių nevienalytiškumą	88
4. Lietuva karo meto Mykolo Römerio koncepcijose	110
III. TAUTINĖS PROBLEMOS TARPUKARIO EUROPOJE IR LIETUVOS TAUTINĖJE VALSTYBĖJE	135
1. Tautinis klausimas Europoje po 1918 metų	135
2. Tarpukario laikotarpio Lietuvos Respublikos tautinės problemos	142
IV. NUO LIETUVIŲ IR LENKŲ TAUTINĖS SAVIMONĖS „DVILAIPSNISKUMO“ IKI „DVILYPUMO“. MYKOLO RÖMERIO TAUTINĖS SAVIMONĖS POKYČIAI	161
Pabaigos žodis	174
Trumpinimų sąrašas	177
Streszczenie	178
Asmenvardžių rodyklė	184
Vietovardžių rodyklė	189

IV

NUO LIETUVIŲ IR LENKŲ TAUTINĖS SAVIMONĖS „DVLAIPSNIŠKUMO“ IKI „DVLYPUMO“. MYKOLO RÖMERIO TAUTINĖS SAVIMONĖS POKYČIAI

Buvusios Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje tautinių valstybių kūrimosi procesą lydėjo audringas savimonės kaitos procesas, palietęs visų pirma aukščiausius Lietuvos ir Baltarusijos žemių visuomenės sluoksnius. XVII amžiuje susiformavusi tautinė savimonė, išreikšta sąvoka „gente Lithuanus, natione Polonus“, XIX amžiuje gerokai išblėso, bet vis dėlto dvilaipsnis, kartais net trilaipsnis, nes apimdavo dar Žemaitiją arba Rusiją, tautybės pojūtis buvo visuotinai išgalėjęs iki pat Pirmojo pasaulinio karo. Tai liudija išlikę, nors ir negausūs, to meto šaltiniai, visų pirma atsiminimai ir dienoraščiai. Kai kurie jų, aprašantys XIX amžiaus vidurį, jau aptarti šiai temai skirtuose leidiniuose¹. Čia derėtų paminėti kitus, kiek vėlesnius, bet panašiai traktuojančius tautinės savimonės klausimą Lietuvos ir Baltarusijos žemėse. Įdomią detalę savo *Atsiminimuose* pateikia M.Römeris, rašydamas apie Rygos politechnikos instituto akademinį gyvenimą prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą. Lenkų jaunimas iš esmės būrėsi dviejose studentų korporacijose – „Arkonijoje“ ir „Valecijoje“: pirmajai daugiausia priklausė Lietuvos, o antrajai – Lenkijos Karalystės dvarininkų jaunimas². Tautinės savimonės pokyčius Lietuvoje atspindi vienas Sofijos Dembovskytės-Romerienės (Zofia z Dembowskich Romerowa) atsiminimų fragmentas. „1907 metų sausio mėnesį, – skaitome dailininkės dienoraštyje, – grįžome į Vilnių, ir ten dalyvavau savo pirmajame karnavale [...]. Bajorų klubo baliuje šokau kotiljoną su dviem šokėjais iš Žemaitijos: Landsbergiu ir Geniu [Eugeniuszu Romeriu – J.S.]. O kitą dieną lankiausi vadinamojoje Romerių Būdoje Bokšto gatvėje pas Helią Čarną

¹ J.Bardach, „O świadomości narodowej Polaków“, p. 204–206.

² M.Römer, *Wspomnienia*, p. 31.

[Helena Romer–Ochenkowska – J.S.], kuri mane pasveikino žodžiais: „Susukai galvą žemaičiams – sakyk, kurį renkiesi?“³ Kazimierzo Okulicziaus liudijimu XX amžiaus pradžios Lietuvos jaunieji bajorai dažnai diskutuodavo apie savo tautybę – ar jie lietuviai, ar Lietuvos lenkai⁴. Aišku, terminai „lietuvis“, „žemaitis“, „rusinas“ buvo vartojami, norint pabrėžti teritorinę ir istorinę, o ne etninę priklausomybę.

Lietuvos ir Baltarusijos žemėse tautinės savimonės formavimosi lūžis įvyko 1905-aisiais, kurie, M.Römerio nuomone, buvo kritinis metas, žlungant Lietuvos „politinei tautai“. „Krašte, viena vertus, nebuvo jokių valstybingumo ar bent savivaldos formų, o kita vertus, – vis labiau stiprėjo bendrumo su Lenkija jausmas, kurį kurstė nauja kovų dėl nepriklausomybės tradicija ir Rusijos valdžios vykdomas visko, kas Lietuvoje lenkiška, persekiojimas, – visa tai kartu su Europą apėmusiomis tautinėmis idėjomis atplėšė jaunąją bajorų kartą nuo vietinės lietuvių ir pastūmėjo lenkiškumo kryptimi“⁵. Įvyko didysis bajorų „atitrūkimas“ nuo lietuvių tautos, kaip tuos procesus traktuoja dabartinė lietuvių istoriografija⁶, arba veikia, „jų savimonės pasikeitimas nuo gente Lithuanus (Ruthenus), natione Polonus iki kraštutinių kategorijų – lenko kataliko ir lenko tautininko“⁷. Tarp tų dviejų kraštutinių kategorijų galima išžiūrėti visą tarpinių formų gamą, o tai reiškė lietuvių bajorų susiskirstymą pagal tautinę savimonę⁸.

Tuometinės tautinės savimonės raidą ryškiausiai atspindėjo dvarininkų Ivanauskų šeima iš Lydos apskrities Lebiodkos dvaro. Du broliai – Jerzisz ir Stanisławas laikė save lenkais, Vaclavas tapo baltarusiu, o Tadas – lietuviu. M.Römeris, kurio tautinės savimonės raidą irgi reikia pripažinti netipiška, taip komentavo šios šeimos „skilimą į tris tautybes“: „Tikri broliai buvo trijų skirtingų tautybių; kiekvienas jų leidosi patrau-

³ A. i. A. Rosnerowie, „Pasma czynności ciągiem lat idące“, p. 126.

⁴ K. Okulicz, „Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej“, in *Pamiętnik Wileński*, p. 12.

⁵ M. Römer, *Dziennik*, t. 19, p. 36.

⁶ A. Kulakauskas, „Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas“, p. 32.

⁷ R. Radzik, „Ewolucja narodowa społeczności Kresów Wschodnich“, *Kultura i Społeczeństwo*, 1991, nr. 2, p. 59.

⁸ J. Bardachas straipsnyje „Opcja litewska Oskara W. Miłosza“ savo knygoje *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 353–379, tarp kitko, nurodo išryškėjusį polinkį rinktis lietuvių tautybę.

kiamas į savo pusę vieno iš trijų tarp vietinių gyventojų konkuruojančių tautinimo procesų. Apie brolius Ivanauskus, kurie krašte labai išgarsėjo būtent dėl to fakto (nors tai nebuvo joks fenomenas), prieš karą buvo juokaujama, kad, norint išsemti visus įmanomus krašto tautinius-etninius variantus, ketvirtasis brolis turėtų pasiskelbti esąs žydas, ir tada būtų visa tautybių gama: lietuviai, baltarusiai, lenkai ir žydai. Bet būtent ta aplinkybė, kad vienos šeimos broliai galėjo vienas būti lietuvis, kitas – baltarusis, trečias ir ketvirtas – lenkai, bet nė vienas jų nebūtų galėjęs tapti žydu, ir ne tik žydu, bet nei prancūzu, nei vokiečiu, nei švedu, netgi ne rusu, akivaizdžiai, sakyčiau, rodo, kad šiame pakraščio plote lietuvių, baltarusių ir lenkų nebuvo galima priskirti objektyvioms griežtai apibrėžtomis atskirų rasių ar tautinių formacijų kategorijoms, kokios yra, pavyzdžiui, žydai, prancūzai, vokiečiai, švedai, rusai, o tik tam tikro subjektyvaus nusiteikimo, – pritarimo vienos ar kitos krypties traukai – kategorijoms. Toji trauka glūdėjo vientisame prigimtiname krašto gyventojų kamiene, o atskiri individai pasiduodavo vienai ar kitai srovei, pasivadindami tai lenkais, tai lietuviais ar baltarusiais, bet dėl to, žinoma, nepakeisdami nei savo psichikos, nei būdo ir netapdami tuo, kuo visai nebuvo, o ir toliau objektyviai priklausydami vienai bendrai senajai ikietninei krašto formacijai. Taip suvokta tautinė kategorija buvo ne pirminė etninė kategorija, o tik antrinė, kylanti iš asmens subjektyvaus nusiteikimo, susidariusio veikiant evoliucinėms srovėms, kurios gimė lokalinėje visuomenėje ir judėdamos įvairiomis kryptimis laipsniškai suskaidė ją į tris skirtingas formacijas⁹.

M.Römerio tautinės savimonės evoliucija, nors ir netipiška, jokių būdu nebuvo išskirtinė. Vaikystėje ypač didžiulę įtaką jo pažiūrų formavimuisi padarė motina. Tėvas buvo „kategoriškas lenkas ir visą prieš padalijimus Respublikai priklausiusią teritoriją laikė Lenkija“¹⁰, o motinos lenkiškumas siejosi su giliu vientisos Lietuvos pojūčiu. „Lietuviškumą ji suvokė kaip nepriklausantį „Karalystei“ ir apimantį visą istorinę Lietuvą, t.y. Lietuvą ir Baltarusiją su visais jos žmonėmis“¹¹. Tą jos dvilaispnę tautinę savimonę dar išplėtė „rusinų elementas“. M.Römerio senelė Zuzanna Tukałło iš Bohdanowiczų giminės iki pat mirties 1909 metais pa-

⁹ M.Römer, *Wspomnienia*, p. 6, 45.

¹⁰ M.Römer, *Autożyciorys*, p. 18.

¹¹ Ten pat, p. 24.

brėždavo, kad ji, visa jos giminė ir net, ko gero, visi Baltosios Rusios bajorai – tai rusinai, o ne lenkai, taip tradiciškai siedama tautybę su kilme ir priklausomybe kraštui, o ne su kultūra ir kalba¹². Senelės argumentai giliai įsirežė į vaikaičio širdį. Po daugelio metų jis rašys: „Mano vaikiškoje sąmonėje nebuvo jokio prieštaravimo tarp to, kas lenkiška, ir to, kas lietuviška; tai susiliedavo į kažkokią vienovę, ir man atrodė, kad iš esmės tai lyg dvi to paties medalio pusės“¹³. „Nei baltarusių, nei lietuvių nelaikiau kažkuo sau svetimu – visi buvo krašto dalis: čia – lietuviai, istorinės Lietuvos rytuose – baltarusiai, dvaruose ir miestuose – lenkai – sudarė vieną, nors ir įvairiakalbę, krašto visumą“¹⁴.

Dėl šio gilaus Lietuvos ir Baltarusijos žemių bendrumo jausmo, savotiško „čionykštiškumo“ iš vienos pusės ir įaugimo į lenkų kultūrą – iš kitos pusės M.Römeris galėjo vadinti save tai lenku, tai lietuviu. „Mano vaikystės ir ankstyvosios jaunystės metais, – rašė jis *Dienoraštyje*, – nesuprasdavau tų dviejų sąvokų skirtumo. Jos manyje kažkaip susiliedavo, harmoningai susijungdavo ir viena kitai neprieštaravo. Savo bičiuliams „pravovedams“ buvau ir lietuvis, ir lenkas. Vadinau save ir tuo, ir tuo vardu, nepabrėždamas prasmės skirtumo, kurio dar ir pats nebuvo suvokęs“¹⁵.

Lietuviu save vadino jau 1907 metais, kai laiške Adomui Dambrauskui-Jakštui rašė: „Lietuvių tautinis atgimimas man, kaip lietuviui, ne mažiau brangus ir mylimas nei Gerbiamajam Ponui“¹⁶. Vis dėlto reikėtų pabrėžti, kad šie žodžiai rašyti Krokuvoje, t.y. emigracijoje. Sugrįžęs į Lie-

¹² M.Römer, *Dziennik*, t. 3, p. 378. M.Römerio bobutė Bohdanowiczówna laikė save „rusine“, bet „tą tautybę ar tą savo rusinų (ne rusų) tautą senelė, turėdama galvoje pastarųjų amžių uniją ir tradicijas, politiniu požiūriu siejo su Lenkija ir Lietuva į vieną bendrą ir nedalomą visumą [...]. Ta rusinų tauta, kuriai senelė su pagarba ir pasididžiavimu priskyre save, jos suvokimu, buvo visai kas kita negu tautybė šiuolaikine prasme. Ta rusinų tauta – tai ne baltarusiai, ir senelė griežtai protestavo prieš etnografinio baltarusių elemento laikymą tauta ir jo tapatinimą su rusinų tauta, kuriai ji priskyre save ir savo giminę. Jos „rusinų tauta“ buvo istorinės formacijos kategorija, o ne tautybė šiuolaikine prasme“, ten pat.

¹³ M.Römer, *Autożyciorys*, p. 16.

¹⁴ M.Römer, *Wspomnienia*, p. 15.

¹⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 503, 505.

¹⁶ 1907 04 07/20 M.Römerio laiškas A.Dambrauskui, VUB F1–609, p. 63. Panašiai rašo 1906 11 30 laiške Bolesławui Wysłouchui, ZNO 7182/II, p. 313.

tuvą ir tiesiogiai susidūręs su tautiniu lenkų ir lietuvių konfliktu, M.Römeris buvo priverstas aiškiau apibrėžti savo tautinę priklausomybę¹⁷. Vėliau savo *Dienoraštyje* jis taip rašė apie to meto pasirinkimą: „Kad iš dviejų apibrėžimų – lenko ir lietuvio – pasirinkau (tiesą sakant, be jokios savo paties valios) pirmąjį (lenko), tai įvyko ne tik todėl, kad taip visada save vadino mano tėvai ir visa giminė ir kad aš pirma dalyvavau ne lietuvių, o lenkų sąjūdyje, bet ir todėl, kad [...] mano vaikystės ir ankstyvosios jaunystės metais dar nesuvokiau tų dviejų sąvokų skirtumo: man tada atrodė, kad lenkiškumas apima ir lietuviybę ir kad tai yra giminingi dalykai“¹⁸.

Tad lenkų tautybės pasirinkimas buvo visiškai natūralus ir kilo, kaip rašė M.Römeris, „iš pačios dalyko esmės, kaip kažkas savaime suprantama, kas tik patvirtino objektyvų faktą. Nes visada, nors pripažinau subjektyvaus tautinio apsisprendimo metodą, buvau linkęs objektyvizuoti individo tautinę prigimtį visuomenės tautybių įvairovėje“¹⁹.

Tokiam M.Römerio apsisprendimui tikriausiai turėjo įtakos karingas lietuvių nacionalizmas. Kai viename lietuviškos pakraipos laikraštyje prie Römerių pavardės buvo parašyta „istinnyje poliaki“²⁰, jis buvo priverstas į tai atsakyti laišku redakcijai, kur vienareikšmiškai patvirtino lenkišką savo giminės kilmę²¹.

Tačiau daugumos bajorų ir bajorų kilmės inteligentų, anksčiau save laikusių „gente Lithuanus, natione Polonus“, o vėliau ėmusių save priskirti „lenko kataliko“ ar „lenko tautininko“ kategorijoms, savimonėje „lietuviškumo ir lenkiškumo“ santykije lietuviškasis pradas išnykdavo, o M.Römerio, kaip ir kitų „krajovcų“ savimonėje, nors ir pakitęs, šis santykis išliko. „Gal plevena manyje, – rašė jis *Dienoraštyje*, – kažkokia protėvių dvasia, tų bajoriško kraujo senelių ir prosenelių, kurie ikidemokratiniais laikais, būdami lenkų tauta ir priklausydami lenkų kultūrai, vis

¹⁷ Władysławas Wielhorskis rašė šia tema: „Pilietinio priklausymo Lietuvai, sukūrusio lenko-lietuvio tipą ir įdiegusio jam atitinkamą krašto patriotizmą, nebeužtenka nuo tos akimirkos, kai akiratyje pasirodo naujas tipas: lietuviškai kalbantis lietuvis, atkuriantis ikikrikščioniškąją savo tautos tradiciją, beveik iš nebūties prikeliantis archajiškos kultūros pradus ir atsakantis laikyti „lietuvius“ kiekvieną bendrapilietį, kuris nereiškia šių naujų idėjų“, W.Wielhorski, *Litwa etnograficzna*, p. 159.

¹⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 505.

¹⁹ Ten pat, p. 501.

²⁰ Ks.K.Pr. [K.Prapuolenis], „Polska bezstronność“, *Litwa*, 1909 09 15/28, nr. 16.

²¹ 1909 10 12/25 M.Römerio laiškas laikraščio *Litwa* redaktoriui, LMAB F249-472.

dėlto turėjo pilietinę savimonę ir savo veiksmais išreikšdavo ne vienos krašto tautos, bet visumos, kolektyvo, viso krašto su visais jo gyventojais, tada pasyviais ir apatiškais, valią ir poreikius [...]. Esu gal vienas paskutinių tos didžiųjų epigonų epochos mohikanų, epochos, kuri Lietuvos lenkų tarpe suskambo puikia gulgės giesmė XIX amžiaus pirmojoje pusėje“²².

„Lietuviškasis“ pradas, dvilaispsnėje hierarchijoje sudarantis pirmąją, t.y. žemesniąją pakopą, pavaldžią aukštesniajai – „lenkiškajai“ pakopai, Lietuvos valstybingumo kūrimosi laikotarpiu M.Römerio savimonėje virto lygiaverčiu pradū, nes atsirado dvi lygiagrečios idėjos, kurios vėliau materializavosi kaip dvi atskiros tautinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės.

Susiformuoti tokiai savimonei aštraus lenkų ir lietuvių konflikto sąlygomis buvo nepaprastai sunku. Situacija reikalavo nedviprasmiškai palaikyti vieną iš kovojančių pusių. M.Römeris suvokė, jog būtina pasirinkti. „Gyvenimas ir jo logika, – rašė jis *Dienoraštyje* prieš išvykdamas iš Lenkijos, – rodo, kad istoriškai tikroji lietuvių vieta ir veiklos sritis yra Lietuva, kad lietuviais būti ar tapti turi tie, kurie nori likti šio krašto sūnumis, kad šiandien jau priklausymas kraštui vis kategoriškiau reikalauja, kad lietuviu būtų tas, kuris gali likti su juo susaistytas, o kuris toks nebus, tą pats gyvenimas pamažu išstums iš krašto įsčių. O, kaip aš ilgiuosiu to krašto! Kaip trokštu būti lietuviu, to krašto sūnumi“²³. Vis dėlto jis negalėjo įgyvendinti šito troškimo, nes, kaip rašė 1920 metų sausio mėnesio laiške kunigui Juozui Tumui-Vaižgantui, savo tautybės, kaip ir savo odos, neišstengė pakeisti²⁴.

Grįžo į Lietuvą būdamas ne lietuvis, o lenkas. „Myliu Lietuvą, – rašė *Dienoraštyje*, – ir nesigailiu, kad į ją grįžau. Myliu ją labiau už Lenkiją. Ir vis tiek sieloje išlieku dvilypis, visada esu lenkas-lietuvis ar lietuvis-lenkas, dviejų pradų – lietuviškojo ir lenkiškojo – sanklodos vaisius, ir niekada nepajėgsiu, kaip daugelis grynųjų lietuvių inteligentų tautininkų, nekęsti Lenkijos: ją myliu, nes tai antroji mano tėvynė. Visas mano gyvenimas švytuoja tarp Lietuvos ir Lenkijos, ir kartais būnu labiau lietuvis, o kartais – labiau lenkas“²⁵.

²² M.Römer, *Dziennik*, t. 26, p. 375.

²³ Ten pat, t. 24, p. 37.

²⁴ M.Römerio laiško J.Tumui-Vaižgantui nuorašas, ten pat, t. 26, p. 418.

²⁵ Ten pat, t. 28, p. 240.

Panašiai jis rašė laiške diplomatinėje tarnyboje Romoje esančiam vienam artimiausių draugų lietuviui Jurgiui Šauliui: „Aš nesu nei tik lenkas, nei tik lietuvis, bet esu kartu ir lietuvis, ir lenkas. Taip yra. [...] Dėl to keisto savo tautinio dvilypumo darausi vienišas, o ta vienatvė man yra sunki našta [...]. Kas buvo Adomas Mickevičius – to nežino nei lenkai, nei lietuviai, o aš žinau, nes esu toks pat, nes pats savyje jaučiu tai, ką jautė jis, nes priklausau tam pačiam kaip ir jis psichologiniam tipui! Tai išmirštanti rasė, o išmirštantys yra bevaisiai“²⁶.

Dienoraščio lapuose galima rasti ir optimistiškesnių prognozių: „gal iš dabarties kovose pralieto kraujo ir iš ginčų sukkelto sopulio iškils vienybės idėja ir toji rasė atgims [...]. Gal, būdamas praeities epigonas, drauge esu ir ateities šauklys. Kartais bandau tuo įtikėti“²⁷, – rašė jis. Panašiai kaip Stanislovas Narutavičius, M.Römeris tikėjo, kad gali atsirasti nepriklausomos Lietuvos piliečių tipas, panašus į Šveicarijos ar Belgijos prancūzus, – jie būtų lojalūs bendrai valstybei, bet išlaikytų lenkų kultūrą ir tautybę²⁸. Kad tokios pažiūros buvo gan paplitusios tarp Lietuvos ir Baltarusijos žemių bajorų, ypač Kauno krašte, liudija 1921 metais pradėtas bandymas Kaune kurti „senalietuvių“ klubą. Potencialių jo narių sąrašė atsirado apie dešimt pavardžių, tarp jų, šalia M.Römerio, Stefanus Billewiczius, Wacławas Bielskis, generolas Silvestras Žukauskas (Sylwester Żukowski), Czesławas Miłwidas, Dominikas Dowgiałło, Jerzy Dowiattas, Oskaras Milašius (Oskar Miłosz) ir keletas kitų²⁹. Tai buvo dvarininkijos atstovai, kurie nenorėjo susitaikyti su susidariusia padėtimi, kai ligtol pirmavęs lietuvių žemių visuomenės sluoksniu naujos tautinės Lietuvos buvo atstumtas ir nugrūstas į pašalį. J.Dowiattas save patį ir visą tą krašto gyventojų atskalą, veikiamą lenkų kultūros, nors išsaugojusią glaudžius materialinius ir visuomeninius ryšius su kraštu, vadino, M.Römerio liudijimu, „senalietuviais“. „Senalietuvius“ jis priešpriešino „jaunalietuviams“ arba „žemaičiams“, kurie ką tik iškilo iš liaudies, kalbėjo lietuviškai, neturėjo senųjų valstybingumo tradicijų ir kūrė nacionalizmu grindžiamą naująją tautinę Lietuvos valstybę. Projektuojamo klubo užduotis buvo „suburti ‘senalietuvius’, kad per tą organizaciją, užmez-

²⁶ Ten pat, p. 271.

²⁷ Ten pat, p. 258.

²⁸ J.Bardach, „O świadomości narodowej Polaków“, p. 226–227.

²⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 354, 355.

gę ryšius su 'jaunalietuviams', galėtų daryti įtaką valstybei ir deramai dalyvauti Lietuvos gyvenime“³⁰. Kadangi kai kurie numatyti klubo nariai (O.Milašius) išvyko iš Lietuvos, o kiti lengvabūdiškai pažiūrėjo į šią iniciatyvą, sumanymas nebuvo įgyvendintas, ir M.Römeris liko Kaune vienišas su savo dvilypumu³¹.

Tokių ir panašių atvejų, Piotro Łossowskio manymu, buvo daugiau. „Jų galėjo atsirasti tik tomis savotiškomis ano meto lenkų ir lietuvių sąlygomis, kai nepaisant įsiliepsnojančio konflikto, nepaisant vis ryškiau bręstančios lietuvių tautinės savimonės, dar daug ką lėmė bendra praeitis, kai kultūros artumas prasiskverbėdavo pro daugiasluoksnį priešiškusumą, o žmonės, gyvenantys tuose kraštuose, tuo pat metu galėjo turėti sąvyje ir kažką lenkiška, ir kažką lietuviška“³².

Priklausymo iškart dviem ar daugiau tautų pojūtį, kitaip tariant, dvi-tautiškumą ar daugiatautiškumą, mokslas jau gerai ištyrinėjo. Tarp kitko, 1926 metais jį aptarė Janas Baudouinas de Courtenay³³. Dabar tas reiškinys apibūdinamas kaip „simbiozinė“ tautybė³⁴.

Vis gilėjantį lenkų ir lietuvių konfliktą M.Römeris nepaprastai skausmingai išgyveno. „Mano padėtis, – rašė jis 1923 metais, – čia, Kaune, politiniu ir tautiniu požiūriu yra labai kebli ir išskirtinė“³⁵, nes, kaip konstatavo, nebuvo grupės ar sąjūdžio, kuris atitiktų jo valstybinį ir tautinį nusistatymą, kurį galima apibūdinti formule „pagal tautybę lenkas, pagal politines pažiūras lietuvis“³⁶.

Ir vis dėlto savo tautybės jis neslėpė. Per visą tarpukario dvidešimtmetį tarnybinių dokumentų rubrikoje „tautybė“ visada įrašydavo „lenkas“³⁷. Władysławas Bichniewiczzius nurodo, kad M.Römeris „kaip Lie-

³⁰ Ten pat, p. 354.

³¹ Ten pat, t. 28, p. 356.

³² P. Łossowski, „Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920“, p. 17.

³³ J.Baudouin de Courtenay, *W kwestii narodowościowej*, Warszawa, 1926, p. 17–20.

³⁴ Z.Komorowski, „Świadomość narodowa jako czynnik kulturotwórczy“, *Kultura i Społeczeństwo*, 1972, nr. 2, p. 241.

³⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 30, p. 102.

³⁶ Ten pat, p. 97.

³⁷ M.Römerio asmeninė byla, LCVA, f. R-856, ap. 2, b.734, p. 29, 66–67. Tik 1938 04 23 Rygos civilinės būklės žinybos išduotame sutuoktvių su Jadvyga Čepaite liudijime vadinama save lietuviu, ten pat, p. 146.

tuvos aukštosios mokyklos profesorius, niekada savo lenkų tautybės neslėpė³⁸. Apie savo tautybę profesorius paskelbė ir pirmosios paskaitos, perskaitytos 1922 metų rugsėjo 6 dieną Lietuvos universitete, įžangoje³⁹. Tai davė dingstį Adolfui Grajewskiui savo atsiminimuose M.Römerį pavadinti „didžiausiu lenkų agitatoriumi Lietuvoje“⁴⁰.

Tačiau daugumai žmonių M.Römerio tautybė, kaip teigė jis pats, liko paslaptis⁴¹. Wiktoras Budzyński pavadino jį „lenkų kultūros lietuvių valstybininku“⁴². Pasak Tadeuszo Katelbacho, M.Römeris buvo „nepibrėžtos tautybės žmogus“⁴³. O didžioji dalis Lenkijos visuomenės jį laikė tiesiog „renegatu“⁴⁴. M.Römerio nuomone, tai suprantama, nes jie nepažino „tos specifinės lietuviškos ir tarp inteligentų retos kaip paparčio žiedas Lietuvos lenko kategorijos, kuriai priklausė Mickevičius. Tai nei lenkas, nei lietuvis, bet ypatingas lenko ir lietuvio derinys“⁴⁵. Lietuvių žurnalo *Trimitas* korespondento klausinėjamas, M.Römeris prisipažino, kad mieliausiai save priskirtų Lietuvos lenkų tautai, jeigu tokia tauta egzistotų. O dėl to, kad ji nesusikūrė, kaltino Juzefą Pilsudskį ir lietuvių bajorus⁴⁶. Jis manė, kad savo laikysena ištiesino tėvo ir lietuvių dvarininkų iškreiptą elgesio liniją, „susiejo ją su krašto raida naujomis vi-

³⁸ W.Bichniewicz, *Moje wspomnienia z Litwy*, ZNO 13544, p. 90–91.

³⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 318.

⁴⁰ A.Grajewski, op. cit., p. 10. Tai, kad M.Römeris viešai skelbė savo tautybę, darė, A.Grajewskio nuomone, didžiulę įtaką universitete studijuojančių lenkų nusistatymui: „Štai tas „juvenis polonus“ sulaikęs kvapą klauso ir girdi, kaip pats rektorius „ex cathedra“ nė kiek nesidrovėdamas apie save sako: „Aš esu lenkas“, tas pats rektorius, kuris laikomas paties nuolatos ugdomo ir uoliai skelbiamo teisėtumo pavyzdžiu. „Aš esu lenkas“ – studento ausyse dunksi žemas profesoriaus legalisto balsas, – ir bemat jo širdis atlėgsta, ypač kai girdi tarsi kažko išsiveidusių savo kolegų lietuvių šnabždesį. Jei šis garsus dėstytojas, pats universiteto rektorius, gali viešai iš katedros nesidrovėdamas visiems pasisiskelbti esąs lenkas, tai gal ir aš, – blaiviai samprotauja studentėlis, – galiu pasisakyti esąs lenkas“, ten pat., p. 11–12.

⁴¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 703.

⁴² W.Budzyński, *Ze wspomnień*, d. 2, p. 15.

⁴³ T.Katelbach, *Wspomnienia*, p. 22.

⁴⁴ „Renegat rektorem Uniwersytetu Litewskiego“, *Kurier Warszawski*, 1927 06 09, nr. 156.

⁴⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 703.

⁴⁶ V.Bičūnas, „Kelias į Vilnių“, *Trimitas*, 1933, nr. 27, p. 528.

suomeninėmis ir istorinėmis sąlygomis, – giminės tradiciją suderino su krašto evoliucija. Nesu ir nebuvo giminės renegatas, – rašė jis, – tik nuoseklus giminės ir krašto vienytojas bei tradicijų sergėtojas⁴⁷.

Tardamas žodį metų metais trunkančioje lenkų ir lietuvių diskusijoje, M.Römeris kategoriškai prieštaravo Lietuvos lenkų vadinimui tiek „Lietuvoje gyvenančia lenkų tautos atskala“, tiek „lenkiškai kalbančiais lietuviais“⁴⁸. Buvo įsitikinęs, kad abu šie terminai yra „falšas ir politinė spekuliacija, siekiant naudos ir tam tikrų tikslų: pirmuoju atveju – lenkų nacionalizmo ir netgi lenkų valstybingumo, antruoju – lietuvių nacionalizmo ir grynai lietuvių tautinės valstybės“⁴⁹. M.Römerio nuomone, apibrėžimas „lenkų tautos atskala“ prieštarauja istorinei tiesai, nes dauguma Lietuvos lenkų susiformavo vykstant vietos gyventojų lenkėjimo procesams, vadinasi, jie yra „lenkiškoji autochtonų atskala, tokia pati kaip lietuvių ir baltarusių tautinės atskalos“⁵⁰. Apibrėžimas „lenkiškai kalbantys lietuviai“, anot M.Römerio, irgi paremtas vien tik kalbos faktu, neatskleidžia visos Lietuvos lenkų esmės, nes jų ryšys su lenkiškumu yra gilesnis ir tikresnis nei vien kalbėjimo lenkiškai technika⁵¹. „Lietuvos lenkų psichika, – teigė jis, – kyla iš bendro su lietuviais tautinio pagrindo, ir tuo jie skiriasi nuo tikrų lenkų. Kartu dideli psichikos pokyčiai dėl keleto amžių kultūrinio lenkų poveikio sujungė juos glaudesniais saitais su lenkų tautos kultūra, su lenkų valstybingumu ir politika, o tai savo ruožtu sukėlė dar gilesnius Lietuvos lenkų psichikos pokyčius ir nutolino juos nuo lietuvių tautinio tipo. Dėl to Lietuvos lenkai sudaro savitą psichologinį tipą ir visuomeninį junginį, vieną iš krašto pamatinių junginių“⁵².

Vilniuje panašias pažiūras skelbė laikraščio *Przegląd Wileński* redaktorius ir leidėjas L.Abramowiczius. Kalboje, pasakytoje T.Vrublevskio mirties metinių proga, jis, be kita ko, pasakė: „Jeigu kas save laiko

⁴⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 33, p. 229. Žr. taip pat M.Römer, „Tendencyjne złośliwości i niejasności“, *PW*, 1934 12 17, nr. 21–22.

⁴⁸ M.Römer, „Dwie formuły“, *PW*, 1925 04 05, nr. 6.

⁴⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 205.

⁵⁰ Ten pat, p. 204.

⁵¹ M.Römer, „Dwie teorie o Polakach litewskich“, *Zeszyty Historyczne*, sąs. 106, Paryž, 1993, p. 137.

⁵² M.Römer, „Dwie formuły“.

lenku, tas visada links į Lenkiją ir visų pirma jausis išipareigojęs lenkų tautai. Lenkas iš esmės negali būti tikras Lietuvos pilietis; visai kas kita – Lietuvos lenkas (Polak litewski). Būdvardis („litewski“), nesant tinkamo daiktavardžio, apibrėžiančio teritorinį atskirumą (kaip antai, šveicaras, belgas, austras ir pan.), šiuo atveju turi tą daiktavardį atstoti, – jis parodo tam tikrą tautybės suvokimo skirtumą, maždaug tokį, koks yra tarp prancūzo ir Šveicarijos arba Belgijos prancūzo. Todėl krašto ideologijos išpažinėjas, nors ir išauklėtas lenkų kultūros dvasia ir kalbantis tik lenkiškai, negali savęs laikyti apskritai lenku, o tik „Lietuvos lenku“⁵³.

Matyt, paveiktas to pasisakymo, M.Römeris dokumentuose 1927 metais įrašė save „Lietuvos lenku“⁵⁴. O laikraščio *Przegląd Wileński* skiltyse straipsnyje „Tendencyjne złośliwości i niejasności“ („Tendencingi piktumai ir neaiškumai“) karštai protestavo prieš tai, kad jis buvo pavadintas lenku. „Esu, – rašė jis,– kartu ir lenkas, ir lietuvis, o ne tik vienas ar kitas, bet pagal politines ir valstybines pažiūras aiškiai esu lietuvis“⁵⁵.

Toji diskusija, kaip rašė Kazimierz Okulicz, buvo nelengvas dalykas pirmiausia dėl visiškai supainiotų sąvokų, kurios tuo metu dar nebuvo galutinai apibrėžtos⁵⁶. Tokioje situacijoje tarp M.Römerio oponentų atsidūrė ir Juozapas Albinas Herbačiauskas – taip pat komplikuotos tautinės savimonės žmogus, „lenkų kultūros lietuvis“. „Dar neseniai, – rašė jis laikraščio *Kurier Wileński* skiltyse, – M.Römeris laikė save lenku⁵⁷ ir turėjo būti gyvas įrodymas, kad lietuvių nacionalistai gerbia lenkus. Dabar M.Römeris laikraštyje *Przegląd Wileński* skelbiasi laikąs save lenku-lietuviu ir pakiša nuodėmingą mintį, kad jo lenkiškumas kažkam būvęs nemalonus, jei jau ryžosi papildyti jį lietuviškumu!.. Drįstu manyti,

⁵³ „Żałobna rocznica“, L.Abramowicziaus kalba, *PW*, 1926 07 08, nr. 13.

⁵⁴ M.Römerio asmeninė byla, p. 45.

⁵⁵ M.Römer, „Tendencyjne złośliwości i niejasności“.

⁵⁶ Testis [K.Okulicz], „Polacy i Litwini na Litwie historycznej“, *Kurier Wileński*, 1933 07 21, nr. 191. Reikėtų pastebėti, jog tikroji kliūtis buvo ta, kad vilniečiai nemokėjo lietuviškai. Net L. Abramowiczius klaidingai interpretavo M.Römerio pasisakymus lietuvių spaudoje, žr. [L.Abramowicz], „Cztery kierunki“, *PW*, 1933 08 31, nr. 14.

⁵⁷ J.A.Herbaczewski, „Migawki litewskie“, *Słowo*, 1927 08 20, nr. 188, tarp kitko rašė: „M.Römeris – lenkas, paskutinis „krajowcų“ grupuotės mohikanas [...]. Tai vienintelis lenkas, kuriuo ne tik pasitiki Lietuvos valdžia, bet ir pripažįsta lietuvių tauta. Vientisas, stiprus, ryžtingas, aiškus ir be galo kilnus charakteris“.

kad 1935 metais M.Römeris pasiskelbs esąs grynakraujis lietuvis! Nemačiau priežasties, kuri sutrukdytų M.Römerio tautinei savimonei 'evoliucionuoti' ⁵⁸.

J.A.Herbačiausko, kurį M.Römeris vadino „lietuviškuoju Wernyhora“⁵⁹, pranašystėms nebuvo lemta išsipildyti nurodytu laiku. M.Römeris iki tarpukario laikotarpio pabaigos „jausmais ir prisirišimu prie krašto, jo žmonių, liko lenku-lietuviu, politiškai būdamas tikras lietuvis“⁶⁰.

Vis dėlto į Vilnių 1939 metais M.Römeris, Mykolo Biržiškos manymu, atvyko „jau aiškus ir atviras susipratęs lietuvis“⁶¹. Iš tiesų į miestą prie Neries jis kėlėsi pasiryžęs užimti postą „lietuviškos Lietuvos“ stovykloje⁶². Nors naujajame Vilniaus universitete pradėjo dirbti kaip lenkas ir iškėlė savo kandidatūrą šios mokslo įstaigos rektoriaus pareigoms užimti⁶³. Nelaimėjo, nes profesūra nenorėjo lenkui atiduoti šių pareigų⁶⁴. Lietuvių ir lenkų pasitarimuose jis dalyvavo kaip lietuvis⁶⁵, bet laikytas žmogumi, negalinčiu aiškiai apibrėžti savo tautinės priklausomybės⁶⁶.

Nors lenkų ir lietuvių konfliktas vėl išiliepsnojo, o vilniečių „krajovcų“ gretos po T.Vrublevskio (1925) ir L.Abramowicziaus (1939) mirties ištirpo, M.Römeris liko ištikimas savo „archajiškai“ tautinei savimonei. „Mano lietuviškas-lenkiškas dvilypumas, – rašė jis *Dienoraštyje*, – niekur nepasireiškia taip, kaip Vilniuje. Kaune lenkiškoji pusė manyje visiškai

⁵⁸ J.A.Herbaczewski, „Dygnitarz czy uczony?!“, *Kurier Wileński*, 1935 01 06, nr. 5. M.Römerį gynė H.Romer-Ochenkowska: „Ne šiandien [M.Römeris] apibrėžė savo tautinį „dvideidiškumą“ ir tai joks „sėdėjimas ant dviejų kėdžių“ [...], tik dvigubas jausmas, o priklausymas dviem tautoms nūnai tragiškas, lyg kokia karšta meilė išsiskyrusiems tėvams“, ten pat.

⁵⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 4, p. 128.

⁶⁰ Ten pat, t. 37, p. 69. Taip rašė 1939 m. kovo mėn. Panašiai apibūdino save laiške H.Romer-Ochenkowskai, parašytame tuoj po sutuoktuvių su Jadvyga Čepaite: „mes namuose kalbamės lenkiškai, ir savo vaikus, kurių tikiuosi turėti, pasistengsiu išauklėti taip, kad jų širdyse, kaip ir manojoje, lenkiškasis pradas būtų sujungtas su lietuviškuoju“, 1938 04 26 M.Römerio laiškas H.Romer-Ochenkowskai, LMAB F138-2097.

⁶¹ M.Biržiška, „Prof. M.Römeris“, p. 555.

⁶² M.Römer, *Dziennik*, t. 37 (juodraštis), p. 43.

⁶³ M.Römerio asmeninė byla, p. 29.

⁶⁴ M.Biržiška, „Prof. M.Römeris“, p. 554.

⁶⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 436.

⁶⁶ P.Lossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*, p. 313.

išnykdavo. Tapdavau veik šimtaprocenčių lietuvių [...]. Čia, Vilniuje, jaučiuosi kitaip. Mano dvilypumas vėl atgyja. Lenkiškumą laikau vienu vietinių vidinių veiksnių“⁶⁷.

M.Römerio tautinės savimonės kaita asmens dokumentuose buvo užfiksuota tik Sovietų Lietuvos laikais, – 1940 metais, kai rubrikoje „tautybė“ atsiranda įrašas „lietuviai“⁶⁸. Tai buvo veikiau formalus pokytis, piktas baimės dėl šeimos likimo, nes ir sovietmečiu, ir hitlerinio totalitarizmo laikais visa, kas lenkiška, buvo ypač neigiamai traktuojama⁶⁹. Norėdamas išgyventi, buvo priverstas prisitaikyti prie naujų sąlygų. Tai jam prikišo, tiesa, po mirties, Vilniaus lenkų nepriklausomybininkų sluoksniai⁷⁰.

Tai, kad pokyčiai buvo formalūs, patvirtina ir iki pat paskutinio puslapio nuosekliai lenkų kalba rašytas *Dienoraštis*.

M.Römerio tautinės savimonės evoliucijos klausimas labai svarbus analizuojant jo požiūrį į Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautybių problemas, nes asmeninė patirtis ir išgyvenimai darė didžiausią įtaką jo idėjoms ir pažiūroms. Pripažindamas, kad individo tautinis apsisprendimas iš esmės yra subjektyvus, M.Römeris neneigė ir objektyvių veiksnių. Susijungus abiem faktoriams, ir gimė netipiška, bet ir ne išskirtinė tautinė savimonė, kurią galima apibrėžti žodžiais „Lietuvos lenkas“ ir kurią sudarė lenkiško ir lietuviško prado simbiozė.

⁶⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 429.

⁶⁸ M.Römerio asmeninė byla, LCVA, f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 2; f. R-856, ap. 1, b. 73, p. 13, ten pat, b. 694, p. 26.

⁶⁹ Vokiečių okupacijos laikais, kai lenkai buvo pradėti keldinti nuo žemės, M.Römeris, sunerimęs dėl Bagdoniško likimo, tarp kitko, rašė: „Tiesą sakant, lietuvių tai neturėtų paliesti, o aš save laikau ir visur esu užrašytas lietuviu, bet vis dėlto [iš kur gali] žinoti, kuo ten mane laikys ir gal pripažins pagal kilmę ir kalbą esančiu tautai „svetimu“, o po to aiškinkis, kai jau būsi iškeldintas“, M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 575.

⁷⁰ L.Tomaszewski, *Kronika wileńska 1941–1945. Z dziejów polskiego państwa podziemnego*, Warszawa, 1992, p. 140. Formalų, o k. rtu ir konjunktūrinių tautybės pakeitimo pobūdį patvirtina panaši kaita rubrikoje „tikėjimas“, žr. M.Römerio asmeninė byla, LCVA, f. R-856, ap. 2, b. 734, p. 66–67. Žr. taip pat ten pat, f. R-856, ap. 1, b. 649, p. 26. 1931 m. jis deklaravo savo priklausomybę Romos katalikų bažnyčiai, o 1940 m. gruodį apibūdino save kaip „laisvamanį“.